

М. Киян, кандидат юридичних наук, доцент кафедри історії держави і права України та зарубіжних країн, Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого

Історичний досвід конституційних засад становлення правової держави в Україні

Ідеї пріоритетних національних цілей, загальнонаціонального інтегрування, боротьба за конституційне визнання національної незалежності українського народу і його права на власну державу у всі періоди існування Української держави були пріоритетними. Вивчення історії створення і прийняття конституційних документів має виняткове значення в сучасних умовах Української держави. У Київській Русі зародками своєї конституції були Руська Правда, ряди — спеціальні договори віча з виборним князем. У XI ст. виникли перші парапарламентські вітчизняні установи — снєми (княжі з'їзди) та боярські ради (думи). Снєми та боярські ради, на жаль, не розвинулись у справжні парламентарні органи, як це сталося на Заході, через поневолення українських земель у XIV–XVI ст. Подальша державотворча воля українського народу виявилася в добу козацько-гетьманської держави. Хоча ця доба була неспокійною і відносно короткотривалою, бо точилися криваві війни, все ж вона залишилася в історичній пам'яті української нації як епоха розквіту самосвідомості, почуття національної гідності. Тому говорити про спроби конституційної регламентації державного ладу України можна вже з часів гетьмана І. Мазепи та гетьмана в еміграції П. Орлика. Політичним меморіалом гетьмана П. Орлика є Конституція «Пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорозького» та документ «Вивід прав України», який був написаний у 1712 р. і присвячений охороні національно-державних прав українського народу. У «Виводі прав України» дано обґрунтовану відповідь царським послам, які заявляли, що «Україна ніколи не була незалежною, що з-під ярма невірних визволила її побідна зброя його Царського Величества». П. Орлик констатує, що коли Україні не буде надана незалежність від Росії, то ціла Європа буде мати небезпеку для своєї свободи від такої агресивної держави. На основі величезної кількості фактів П. Орлик показує, що Україна з часів Б. Хмельницького є вільним незалежним князівством, стани якого вільно обира-

ли гетьманів згідно зі своїм уподобанням. П. Орлик проаналізував найважливіші історичні факти й обставини, що давали можливість обґрунтувати права і свободи українського народу та правомірність боротьби за них. «Пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорозького» було написано під сильним впливом передових на той час західноєвропейських наукових доктрин. Цей документ передбачав таку модель організації державної влади в Україні, яка базувалася б на засадах принципу розподілу влад. Конституцію П. Орлика можна вважати першою європейською конституцією в сучасному розумінні. У ній сформулювалися головні принципи побудови держави. Передусім, закріплено принцип визволення України від «чужого панування» (принцип державного суверенітету в сучасному розумінні).

У червні 1891 р. під час відвідання групою студентів з Харкова й Києва могили Т. Шевченка в Каневі з'явився задум створити таке товариство, яке б виражало інтереси та бажання українського народу. Новозасноване політичне товариство було назване «Братством Тарасівців». Керівне ядро у складі І. Липи, М. Байздренка, М. Базькевича й В. Боровика знаходилося у Харкові. На одному з вечорів пам'яті Шевченка у Харкові в лютому 1893 р. студент медичного факультету Університету І. Липа (1865–1923) виголосив «Декларацію віри молодих українців» — програмний документ «Тарасівців», що того ж року був передрукований львівським часописом «Правда». В українській політичній думці знов прозвучало ствердження самостійності української нації і необхідності її визволення. Автори «Декларації» виходили з того, що доля кожної людини залежить насамперед від долі її нації, а нація, у свою чергу, може вільно розвиватися лише тоді, коли має власну державу. Ось чому завдання кожного українського патріота полягає в тому, щоб «віддати усі свої сили на те, щоб визволити свою націю з того гніту, в якому вона зараз перебуває, і дати задля користі людськості ще одну вільну духом одиницю». Саме з виборенням національної волі «Декларація віри молодих українців» пов'язувала розв'язання всіх соціальних проблем, що мало привести до створення в Українській державі справедливого соціального ладу. Таким чином, вже «Тарасівцями» у 1893 р. була чітко проголошена перспектива самостійного розвитку України, причому цей розвиток передбачав досить глибокі соціально-економічні перетворення.

Політико-правові погляди вітчизняних мислителів І. Котляревського, В. Капніста, Й. Шада, П. Лодія, М. Максимовича, Д. Антоновича, В. Винниченка та ін. широко висвітлювались у нашій історико-

правовий літературі. Конституційні ідеї видатного вченого-правознавця випускника Харківського університету М. М. Ковальовського (1851–1916 р.) — депутата державної Думи від м. Харкова, який був одним із авторів регламенту першого російського парламенту, до складу якого увійшли представники від 9 українських губерній та міст, на жаль, на сьогодні не досить визнані. Конституційні ідеї М. М. Ковальовського, викладені у його працях «Нариси з історії політичних закладів в Росії», «Походження сучасної демократії», «Від прямого народоправства до представницького та від патріархальної монархії до парламентаризму», засновані на концепції прогресу, соборності, взаємодопомоги, колективізму, на закономірності демократизації суспільства, втілювалися в Конституції УНР 1918 р. (статті 5, 6, 69, 70). Конституційні ідеї М. М. Ковальовського — соборності і політичної самостійності України — знайшли своє втілення в конституційній практиці сучасної незалежної України. Саме вони викладені в Преамбулі Конституції України 1996 р. (статті 1, 5, 7, 11). Дещо пізніше за М. М. Ковальовського ідеї соборності, самостійності України обґрунтували Ю. Бачинський, М. Порш, М. Грушевський. Конституційний проект М. Грушевського був викладений у травні 1905 р. у статті «Конституційне питання і українство в Росії». Ця стаття була спочатку опублікована в «Літературно-науковому віснику», а пізніше перекладена на російську мову для загального вжитку в Росії. М. Грушевський детально розробив свій механізм національно-територіальної децентралізації Російської імперії. Він запропонував перенести прямі вибори в обласні сейми. Делегати з цих сеймів будуть посли в центральний парламент, отже, він формуватиметься на основі непрямих виборів.

Конституційні ідеї М. Грушевського про повноваження і юридичну базу самоврядних областей втілені в життя Конституцією України 1996 р. (розд. XI «Місцеве самоврядування»). На думку М. Грушевського, кожна територія з одним мільйоном мешканців певної приналежності повинна мати право самоврядування з власним сеймом. Такий сейм відав би принаймні шкільною системою, вищою освітою, охороною здоров'я, поліпшенням побуту, торгівлею, утриманням шляхів і місцевою поліцією, контролював би частину вищої адміністрації і призначав би деяку кількість суддів. Стосовно питання місцевого громадського самоврядування, на думку М. Грушевського, російські губернії повинні бути скасовані і їх мало б замінити самоврядування на рівні повітів і волостей. Визначальними для реорганізації держави мали стати, народність, географічне положення і демографія, а не історичні претензії деяких на-

родів чи випадкові рішення бюрократії. За Конституцією УНР від 29 квітня 1918 р. конституційний лад України мав базуватися на засадах принципу децентралізації: землям, волостям і громадам надавалися права широкого самоврядування (ст. 5). Стаття 26 Конституції закріплювала принцип організаційної самостійності місцевого самоврядування.

Справжнє виявлення державотворчої волі українського народу сталося з моменту прийняття Акта проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р. Демократичний вибір українського народу затверджено в низці статей Конституції України, прийнятій 28 червня 1996 р. Стаття 1 визначає Україну як «суверенну, незалежну, демократичну, соціальну, правову державу». Стаття 3 наголошує, що «права і свободи людини та її гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави».

Для затвердження свободи, забезпечення законності та усунення зловживання владою державна влада здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу і судову гілки влади. При цьому кожна з цих гілок є самостійною, незалежною, взаємно стримуючою і має здійснювати свої функції шляхом особливої системи органів у специфічних правових формах. Гарантією цих правових положень є ст. 6 Конституції України, яка затверджує: «Державна влада в Україні здійснюється на засадах поділу на законодавчу, виконавчу, судову». Все це є втіленням наукового аналізу конституційних засад України на різних етапах її існування. Саме український досвід державотворення допоміг обрати нашій державі найбільш прийнятні норми організації та діяльності. Ось чому сучасний складний і суперечливий стан демократичного розвитку країни потребує аналізу досвіду державотворчої волі українського народу, яка, будучи діючою формою свідомості, передбачає реальне функціонування та предметне втілення норм регулювання суспільних відносин і не може бути зведена до сукупності якихось норм або до ставлення до неї як до непохитної статичної даності.